

ПРАВОВИЙ ІДЕАЛ У СВІТЛІ ПОТЕНЦІЙНОГО ДОСЯГНЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АКСІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ТА ДЕТЕРМІНАЦІЇ РОЗУМІННЯ В УКРАЇНІ

Полонка І.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін,
ПВНЗ «Буковинський університет»
ORCID: 0000-0001-8928-9098*

Полонка І.А. Правовий ідеал у світлі потенційного досягнення через призму аксіологічного аналізу світового досвіду та детермінації розуміння в Україні.

У статті проаналізовано сучасний стан України та світовий досвід щодо можливості досягнення правового ідеалу. Розглянуто позиції українських вчених щодо розуміння даної категорії. Виведено авторське поняття правового ідеалу, яке трактується у вузькому значенні – як процес пізнання та аналізу діючої правової системи із прагненням подальшого її вдосконалення, для забезпечення гідного існування особистості в умовах розвитку громадянського суспільства і правової держави. Запропоновано правову природу правового ідеалу розглядати на доктринальному та побутовому рівнях. Доктринальний рівень включає гармонічно поєднану та цілісну систему принципів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права і його розвитку, тобто виражає нормативно-ціннісний характер правового ідеалу на основі досконалого та справедливого права. На побутовому рівні правовий ідеал ґрунтується на звичаях, традиціях, соціальному досвіді, які характеризують особливості життя конкретної нації, народності, етнічної групи.

Досліджено європейський правовий ідеал на прикладі Європейського Союзу. Серед основних ідеалів у 27 країнах ЄС першість займають права людини, мир, демократія, верховенство закону, солідарність, рівність та особиста свобода. Доведено, що для України в сучасних реаліях досягнення правового ідеалу є практично неможливим. Однак необхідно працювати над вдосконаленням конценції реалізації правового ідеалу для збереження належного рівня правосвідомості населення. Запропоновано сфокусувати орієнтацію людей на прагненні до такого правового ідеалу, який би відповідав принципам та еталонам правової поведінки на основі національної самосвідомості, історії, української культури, ідеалів добра, справедливості, свободи та незалежності. Вказано на перспективи подальшого дослідження, а саме: більш детально потрібно проаналізувати позитивні тенденції конценції реалізації правового ідеалу іншими держава із можливим запозиченням для удосконалення правової системи України; загальнотеоретичному аналізу слід піддати питання механізму реалізації правового ідеалу у правову дійсність; необхідно конкретизувати шляхи трансформації правової ідеології на основі сучасної національної ідеї українців.

Ключові слова: правовий ідеал, права ідеологія, права поведінка, правосвідомість, європейський контекст правового ідеалу.

Polonka I.A. Legal ideal in the light of potential achievement through the prism of axiological analysis of world experience and determination understanding in Ukraine.

The article analyzes the current state of Ukraine and world experience regarding the possibility of achieving the legal ideal. The positions of Ukrainian scientists regarding the understanding of this category are considered. The author's concept of the legal ideal is derived, which is interpreted in a narrow sense - as a process of knowledge and analysis of the current legal system with the aim of its further improvement, to ensure the dignified existence of the individual in the conditions of the development of civil society and the rule of law. It is proposed to consider the legal nature of the legal ideal at the doctrinal and everyday levels. The doctrinal level includes a harmoniously combined and

integral system of principles, ideas, ideas, concepts and model norms regarding law and its development, that is, it expresses the normative-value nature of the legal ideal based on perfect and fair law. At the everyday level, the legal ideal is based on customs, traditions, and social experience, which characterize the peculiarities of the life of a specific nation, nationality, and ethnic group.

The European legal ideal is studied using the example of the European Union. Among the main ideals in the 27 EU countries, human rights, peace, democracy, the rule of law, solidarity, equality and personal freedom take precedence. It has been proven that for Ukraine in modern realities it is practically impossible to achieve the legal ideal. However, it is necessary to work on improving the concept of the implementation of the legal ideal in order to maintain the appropriate level of legal awareness of the population. It is proposed to focus people's orientation on striving for such a legal ideal that would correspond to the principles and standards of legal behavior based on national self-awareness, history, Ukrainian culture, ideals of goodness, justice, freedom and independence. The prospects for further research are indicated, namely: it is necessary to analyze in more detail the positive trends of the concept of realization of the legal ideal by other states with possible borrowing for improving the legal system of Ukraine; the question of the mechanism of implementing the legal ideal into legal reality should be subjected to a general theoretical analysis; it is necessary to specify ways of transforming legal ideology on the basis of the modern national idea of Ukrainians.

Key words: legal ideal, legal ideology, legal behavior, legal awareness, the European context of the legal ideal.

Постановка проблеми. Дослідження проблемних питань теорії правової поведінки, зокрема вивчення її механізму, форм участі правосвідомості в детермінації і регуляції такої поведінки, і є одним із пріоритетних напрямків у науці теорії держави і права. Особливої актуальності набуває дане питання у кризовий період існування держави, коли нестабільність економічних, соціальних, політичних умов, створюючи стресові ситуації, деформують правосвідомість особистості.

Однак саме від рівня правосвідомості (правової ідеології, правової психології чи правових поведінкових факторів) залежить наскільки усвідомлено, активно та законно діятимуть громадяни при здійсненні будь-якої своєї діяльності.

Відмітимо, що ключовим елементом у структурі правової ідеології є правовий ідеал, який формує правові ідеї, цінності та мету права, тобто виражає уявлення про те, яким має бути право. Іншими словами, ціль, до якої прямує кожна розвинена правова демократична країна і є правовим ідеалом. Українському суспільству, яке одночасно знаходиться в стані демократичної кризи та переживає складну воєнно-політичну ситуацію, вірно орієнтуючий ідеал є вкрай необхідним. Законодавець у Конституції України вказав на прагнення і забезпечення конституційних умов для розвитку та зміцнення демократичної, соціальної, правової держави, тобто сформував не реальний стан держави, а те до чого вона прагне.

Тоді постає питання, яке досить вагоме для України в сучасних реаліях: а чи реально досягнути правовий ідеал в умовах воєнного стану та чи можливо зберегти належний рівень правосвідомості українського суспільства при таких неоднозначних економічних, соціальних та демографічних умовах?

Проблема правового ідеалу актуальна і на міжнародному рівні. Жорстке протистояння у ХХІ сторіччі між ідеалами свободи, рівності і справедливості, з одного боку, та радикального свавільного волюнтаризму, з іншого боку, створює загрозливі тенденції формування не керованого світового порядку.

На глобальному рівні не існує ідеалів, до яких би, сьогодні прагнули всі учасники глобалізаційних процесів. Досить важливим моментом у розвитку світового співтовариства є неспроможність домовлятися, яка досить часто проявляється між розвинутими країнами.

З вище сказаного випливає ще одне питання: чи можливо досягти такий правовий ідеал розвитку людства, де будуть враховані інтереси кожної цивілізації, нації, народу та особистості? Спробуємо знайти відповіді.

Стан опрацювання проблематики. Суттєвий внесок у вирішення проблеми щодо з'ясування змісту категорії «правовий ідеал» зробили у своїх працях, зокрема, такі вчені: І.В. Воронова [1], О.В. Гришук [2], В.М. Калітинський [3], А.І. Луцький [4], С.І. Максимов [5], П.В. Макушев [6] та інші. Проте питання досягнення досліджуваної категорії в Україні на сучасному етапі та в інших державах світу у наукових працях вивчалось лише фрагментарно, тому пропонуємо більш

грунтовно та комплексно дослідити його. До прикладу, С.І. Максимов правовий ідеал розглядає у взаємозв'язку із правовою дійсністю, однак поза увагою залишилося питання механізму реалізації правового ідеалу у правову дійсність. Макушев П.В. вивчав цю проблему у межах розвитку правосвідомості в українській державі. Питанням правового ідеалу із позиції філософії права займалися О.В. Грищук, В.М. Калітинський, А.С. Романова.

Мета дослідження. Гіпотеза нашого дослідження ґрунтується на тому факті, що інститут правового ідеалу є надзвичайно важливим для забезпечення правопорядку та законності у державі, а його цінність полягає у прагненні до гідного захисту прав людини і громадянина, а отже, правовий ідеал займає визначальне місце у побудові правової держави та громадянського суспільства.

Відповідно, потрібно проаналізувати сучасний стан України та світовий досвід щодо можливості досягнення правового ідеалу у повному обсязі. Якщо є позитивні тенденції у інших державах на шляху до його досягнення, то слід запозичити найбільш вдалі конценції реалізації правового ідеалу.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо наш творчий пошук із дослідження поняття «правового ідеалу». Вивчивши певну кількість джерел, досить чітко прослідковується невизначеність наукової спільноти щодо трактування даної категорії, більше того, термін «правовий ідеал» у правовій літературі зустрічається досить не часто. Скептичне ставлення до цього явища пояснюється впливом старої правової ідеології, яка зводила всі уявлення про краще майбутнє, першочергово, у інтересах держави, а не її громадян.

Серед сучасних поглядів, щодо розуміння правового ідеалу вирізняється позиція С.І. Максимова, на думку якого правовий ідеал – це представлений в суспільній правосвідомості образ побудованого на началах справедливості досконалого права, суб'єктом якого є автономна особистість з притаманними їй установками правосвідомості на повагу до чужого і відстоювання свого права, а взаємодія суб'єктів регулюється збалансованим для даної культурно-історичної ситуації співвідношенням правових цінностей, втілюючих справедливість, і виражених в системі невід'ємних прав людини, об'єктивованих в Конституції, чинному законодавстві і правозастосовній практиці [5, с. 261].

Схоже трактування даного поняття зустрічаємо і у науковій праці С.С. Павлова, де автор поєднує нормативний, етико-символічний та духовний характеру правового ідеалу [6, с. 180].

Як специфічний критерій оцінки діючої системи права в громадянському суспільстві та правовій державі розглядає правовий ідеал І.В. Воронова [1, с. 31], що, певним чином, дещо звужує розуміння цього явища до меж системи права. Натомість А.І. Луцький досліджувану категорію розуміє як відображення бажаних в суспільстві орієнтирів розвитку всієї правової системи [4, с. 26]. Подібного трактування додержується П.В. Макушев [7, с. 376].

Грищук О.В. та Калітинський В.М. інтерпретують правовий ідеал, як семантичне втілення правових ідей та цінностей, образу права та мети права у правосвідомості особистості [2, с. 89; 3, с. 6]. Романова А.С. вказує, що правовий ідеал – це мета діяльності людини, як суб'єкта права, що досягається правомірністю поведінки [8, с. 287]. В аспекті наявності тісного взаємозв'язку між правовим ідеалом та правомірною поведінкою можна погодитися із позицією вчених. Причому однією із особливостей якого є те, що він може виступати в ролі безпосереднього регулятора правомірної поведінки.

Суперечливою є позиція науковців щодо співвідношення правового ідеалу та правових цінностей. Якщо одні автори стверджують, що правовий ідеал регулюється правовими цінностями (Максимов С.І.) [5, с. 244], то інші, навпаки розглядають правові цінності як зміст правового ідеалу (В.М. Калітинський) [3], або взагалі надають йому нейтральну позицію (І.В. Воронова) [1].

Вважаємо, що правовий ідеал та правові цінності – це тісно взаємопов'язані структурні елементи правової ідеології, однак правові цінності є реальними соціально-правовими явищами, а правовий ідеал це те, до чого прагне людина, суспільство та держава.

У даній роботі, ми будемо трактувати правовий ідеал у вузькому значенні – як процес пізнання та аналізу діючої правової системи із прагненням подальшого її вдосконалення, для забезпечення гідного існування особистості в умовах розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Правовий ідеал завжди залишається певним орієнтиром для суспільства, однак не слід трактувати його як щось вічне та незмінне, аналізуючи реальну правову дійсність, що склалася, правовий ідеал направлений завжди на пошук ідеальної правової конструкції, яку прагне досягти людина.

Звичайно, інституцію правового ідеалу слід вивчати більш ґрунтовно та детально, але можна навести наступні фактори, які підтверджують факт того, що правовий ідеал не може бути досягнутий у повній мірі.

По-перше, досягнути ідеал у тій чи іншій сфері практично неможливо, реальне життя показує, що бажане розходиться з дійсністю. Найсправедливіший закон не гарантує того, що при його застосуванні завжди буде панувати справедливість. Суспільство розвивається, на зміну одним потребам приходять інші, воно постійно знаходиться в русі. Ідеал – це взірць того, яким суспільство прагне бути.

По-друге, правовий ідеал формується на основі правової ідеології, яка консолідує суспільство як єдине ціле, сприяє функціонуванню національної ідеї. Проте слід констатувати, що довгий період Україна жила під впливом ідеології минулого, яка, на жаль, деформувала національну ідею українців і спровокувала посягання на суверенітет нашої країни. Невизначеність правового ідеалу – характерна риса українського менталітету, яка є явною перешкодою на шляху формування правової держави.

По-третє, кожна людина в силу своїх індивідуальних особливостей, рівня життя, сприйняття світу є різною, хтось прагне до кращого майбутнього, а хтось скептично та зневірливо ставитися до нього у рамках права. Проблемою правосвідомості українців є відсутність почуття відповідальності, взаємного зв'язку між особою та державою, а за такої конструкції правовий ідеал досягти неможливо.

Слід визнати і той факт, що українці завжди прагнуть до кращого, не бояться змінювати владу та проводити реформи у різноманітних сферах діяльності, тобто хочуть досягнути ідеального гармонічного стану людства (вищої справедливості). Звичайно про утопію державного та юридично-морального устрою ніхто не говорить, але це не означає, що людина не може прагнути до свого ідеалу. Навпаки, така позиція виражає ідею вічного розвитку і удосконалення.

Для вирішення усіх поставлених завдань нашого дослідження, слід звернутися до досвіду інших держав та проаналізувати чи досягається правовий ідеал в провідних державах світу.

Яскравим прикладом формування сильної держави на основі збереження національної ідеї, правової культури та запозичення досягнень у сфері технологій від провідних держав світу є досвід Японії. Модернізація цієї країни відбувалася на основі соціально прийнятних цінностей та звичаїв. Прагнучи до правового ідеалу, японці хочуть досягти успіхів у розвитку своєї країни, її економічного процвітання. У чому з них брати приклад – завдання наступних досліджень.

Держава із найдовшою тривалістю життя у світі, найкращим показником законності та правопорядку, із майже відсутніми політичними конфліктами, водночас є одним із найстаріших населень у світі. Третина японців старше 60 років, молоді японці рідше одружуються або народжують дітей. Видається однієї правової ідеології, працелюбства та відданості своїй державі не достатньо для її майбутнього процвітання. Високотехнологічні та інноваційно-інформаційні системи не зможуть замінити корінне населення країни і продовжити її справу.

Ряд держав (Білорусь, Китай, Північна Корея, Іран) в особі правлячої еліти використовують різні форми маніпуляції суспільною свідомістю свого населення із закличками до постійних перемог, як єдиного засобу досягнення могутності держави. Правова ідеологія їхнього лідера зводиться до тези: шукаємо ворога, перемагаємо і підтверджуємо свою величність у свідомості народу. Їх правовий ідеал на протязі багатьох років є незмінним, між двома взаємопов'язаними процесами – націоналізм і демократія, домінування зосереджене за здійсненням спочатку великих цілей розвитку держави, а вже потім запанує і демократія.

Європейський правовий ідеал спробуємо дослідити на прикладі Європейського Союзу. Відповідно до опитування європейців «Євробарометр», яке було проведене на замовлення Єврокомісії, серед основних ідеалів у 27 країнах ЄС першість займають права людини, мир, демократія, верховенство закону, солідарність, рівність та особиста свобода. «Усі ці європейські цінності не просто обіцянка, вони закладені в угодах і закарбовані в законодавстві» [9], – стверджує колишній президент Німеччини Йоахім Гаук.

Однак навіть при такій позитивній динаміці досягнути правового ідеалу європейцям не вдалося. Сучасна ідеологія європейців дещо незрозуміла: пройшовши такий довгий і плідний шлях для підтримання миру і справедливості після кривавих війн на своїх територіях, зіткнувшись із перешкодами, вони виявляють неготовність відстоювати свій власний мир зараз.

Заслуговує на окрему увагу досвід США. Це країна, яка перша у практично-юридичному полі у Декларації про незалежність нормативно закріпила основні права та свободи людини і громадянина, її національна ідея основана на сумлінній праці, законслухняності та патріотизму зробила США однією із найсильніших держав світу.

Усе вище наведене не заважає існуванню суперечок між лібералами та консерваторами (з приводу питань – релігії, смертної кари, імміграції та ін.).

Як бачимо навіть американський ідеал є абстрактним поняттям, що не відображає дійсності і якого неможливо практично досягти. Все ж таки етнічні відмінності послаблюють можливість досягнення цінностей, які могли б представляти своєрідний «американський спосіб життя».

Отже, навіть країни з високим рівнем економіки, національною ідеєю мають проблеми із досягненням правового ідеалу.

Проте як показує історія, правовий ідеал, виконує важливу роль, як безпосереднього регулятора правомірної поведінки, і на складних етапах існування держави. У періоди соціальних революцій, війн, конфліктів, коли стара правова система зламана, а нова ще не створена, він виступає в якості безпосереднього гасла боротьби, стимулятора до нових звершень. До прикладу, надія на встановлення рівності і справедливості надихала учасників Великої французької революції.

Важливим моментом у цій боротьбі для України є збереження ідеї територіальної справедливості, суверенітету, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а вищим орієнтиром і одним з ідеалів побудови демократичного суспільства має стати правомірна поведінка всіх громадян України.

Основний акцент слід надати формуванню звичайної правомірної поведінки, так як це поведінка більшої частини населення країни. Важливо перетворити одиничні зразки правомірного діяння в саморегулятивну, самодостатню, самодетермінуючу звичну правомірну поведінку. І якщо перед людиною постане питання чинити правомірно чи ні в екстремальних умовах, то перевагу вона надасть своїй звичній повсякденній поведінці. Навіщо індивіду кожен раз звертатися до своїх світоглядних установок, зіставляти елементи моральної, правової, політичної свідомості, активізувати масив правових знань, коли можна в результаті соціальної практики виробити таку загальну ідеальну модель поведінки, яка актуалізувалася б елементами правової психології щодо конкретної життєвої ситуації.

У ході соціологічних опитувань виявилось, що в реальному житті люди вчиняють правомірно, не спираючись на знання конкретних норм права, а на основі власного розуміння права, переданого з покоління в покоління як звичайний соціальний досвід («народна мудрість» в різних формах її прояву).

Відмітимо, що кожне суспільство безперервно стикається із новими соціальними нормами, правовими ідеалами і правовими ідеями. Особливо яскраво цей процес спостерігається в кризові моменти історії і в періоди перехідних станів. Така картина притаманна сучасній українській суспільній правосвідомості. Вперше за період незалежності українці стикнулися із принципово невідомими правовідносинами, які потребують негайного нормативного врегулювання. Безумовно, основним критерієм на основі якого мають приймати ці норми є правовий ідеал як найбільш загальне і концентроване вираження спрямованості правового розвитку.

Але чинне законодавство може містити в собі і певні дефекти та недоліки, якщо перед державою виникає вимушена необхідність вирішувати життєві проблеми, які прямо або побічно можуть обмежувати звичні для більшості членів суспільства інтереси, права і свободи.

Тому у період воєнного стану певні правові дозволи, ініціативи, заохочення можуть бути підмінені заборонами, санкціями, профілактичними акціями, що ускладнюють звичну життєдіяльність особистості. Сказане жодним чином не знижує ступінь актуальності наближення чинного законодавства, системи права до параметрів правового ідеалу. Сутність громадянського суспільства і правової держави полягає в тому, щоб відносити особистість, її права і свободи до найвищої соціальної цінності. Отже, чинне законодавство покликане виходити з певного ідеалу, відповідного життєвим інтересам і потребам більшості членів суспільства.

Також важливо, щоб законодавець при прийнятті законів зумів знайти золоту середину між ідеалізованими абстрактними уявленнями з реаліями життя.

Висновки. Дослідивши поняття, правову природу та досвід деяких інших держав і України, щодо можливого досягнення правового ідеалу, ми прийшли до наступних висновків:

1. Пропонуємо правову природу правового ідеалу розглядати на доктринальному та побутовому рівнях. Доктринальний рівень включає гармонічно поєднану та цілісну систему

принципів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права і його розвитку, тобто виражає нормативно-ціннісний характер правового ідеалу на основі досконалого та справедливого права. На побутовому рівні правовий ідеал ґрунтується на звичаях, традиціях, соціальному досвіді, які характеризують особливості життя конкретної нації, народності, етнічної групи.

2. Попередньо розглянувши доктринальну та правову природу правового ідеалу, ми висунули гіпотезу про неможливість його досягнення та впровадження у чинну правову систему в повній мірі. Це пов'язано із прогресивними змінами у світі, які удосконалюють уявлення про правові ідеали відповідно до досягнутого рівня суспільства, а також із індивідуальними особливостями кожної людини, рівнем їх правосвідомості, правової ідеології та культури.

3. Заявлена гіпотеза дістала своє підтвердження на основі аналізу досвіду різних країн, щодо досягнення правового ідеалу. Навіть економічно високорозвинені держави із сформованою на основі національної ідеї правовою ідеологією та загально визнаними правовими цінностями дотичними до проблем у реальному житті, коли прагнуть досягнути формулу досконалості. Однак сам факт прагнення до правового ідеалу є підтвердження культурного прогресу суспільства, який вносить принципово нове в правовий статус людини.

Необхідно знайти дійсні шляхи покращення рівня правосвідомості людей, коли сама людина розуміє цінність своїх прав і відповідно до свого духовно-інтелектуального стану, цікавиться проблемами права.

4. Оскільки гіпотеза була підтверджена, то для України в сучасних реаліях досягнення правового ідеалу є практично неможливим. Однак збереження належного рівня правосвідомості населення є реальною метою. У даному контексті необхідно сфокусувати орієнтацію людей на прагненні до такого правового ідеалу, який би відповідав принципам та еталонам правової поведінки на основі національної самосвідомості, історії, української культури, ідеалів добра, справедливості, свободи та незалежності.

5. Правовий ідеал людства в основному побудований на принципах свободи, рівності та справедливості. Ще Еммануїл Кант стверджував, що свобода є тоді, коли ми зусиллям нашої волі робимо її реальністю. Якщо світ сьогодні відмовиться від своїх гуманістичних цінностей та ідеалів, то майбутній глобальний правопорядок втратить свою силу. Важливо сформувати в якості правового ідеалу на світовій арені такий рівень єдності, при якому вирішення проблем усього людства залежатиме від стану розвитку кожної із країн світу та злагоджених дій між ними, на основі поваги до суверенітету та незалежності первинних суб'єктів міжнародного права.

Майбутні напрями перспективних досліджень можна зобразити наступним чином: по-перше, більш детально потрібно проаналізувати позитивні тенденції концепції реалізації правового ідеалу іншими державами із можливим запозиченням для удосконалення правової системи України; по-друге, загальнотеоретичному аналізу слід піддати питання механізму реалізації правового ідеалу у правову дійсність; по-третє, необхідно конкретизувати шляхи трансформації правової ідеології на основі сучасної національної ідеї українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воронова І.В. Правовий ідеал як критерій оцінки системи права. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2018, Вип. 25. С. 29–32.
2. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
3. Калітинський В.М. Сучасні різновиди правових ідеологій: філософсько-правовий вимір : дис. канд. юрид. наук :12.00.12. Львів, 2016. 212 с.
4. Луцький А.І. Правова ідеологія в системі правової свідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 8. С. 25–27.
5. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. 352 с.
6. Павлов С.С. Правові традиції України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Павлов С.С. Одеса, 2010. 215 с.

7. Макушев П.В. Сучасні тенденції розвитку правосвідомості в українській державі / Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів). 2021. С. 375–379.
8. Романова А.С. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсильний виміри: дис. д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2016. 419 с.
9. Оржель О.Ю. Європейське врядування як чинник згуртування Європейського Союзу: теоретико-методологічні засади: монографія. К.: НАДУ, 2012. 236 с.